

RİCÂL TENKİDİNDE BEZZÂR ve TENKİT YÖNTEMİ

İsmail KURT¹
Halil İbrahim TURHAN²

ÖZET

Hadis literatüründe râvilerin cerh ve ta'dîl bilgilerini içeren bağımsız çalışmaları olmamasına karşın tasnif eserlerinde râvi değerlendirmeleri yapan muhaddisler bulunmaktadır. Bu çalışma, ricâl tenkidinin rivayetlerin değerlendirilmesindeki etkisini uygulamalı olarak gösteren musanniflerin, cerh-ta'dîl ilmindeki konumlarını, derecelerini ve literatüre katkılarını Bezzâr üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Bezzâr'ın *el-Müsned*'i, veri tarama yöntemiyle incelenmiş ve cerh-ta'dîlleri diğer münekkitlerin değerlendirmeleriyle karşılaştırılarak ricâl tenkit ilmindeki önemi belirlenmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda Bezzâr'ın münekkit olarak tanımlandığı dönemi tespit etmek amacıyla ricâl yazarlarının onu tavsif ederken ricâl tenkitçiliğine vurgu yapıp yapmadıkları incelenmiştir. Yine münekkit listelerinde Bezzâr'a ne zaman yer verildiği ve ricâl tenkit literatüründe öncesine göre daha yoğun atıf almaya başladığı tarih tespit edilmiştir. Erken dönem münekkit listelerinde yer almaması ve yine bu dönemde yoğun atıf almamasının muhtemel sebepleri üzerinde durulmuştur. Elde edilen bu verilerle Bezzâr'ın söz konusu cerh-ta'dîl ilminde birinci düzey bir münekkit olup olmadığı belirlenmiştir. Ayrıca Bezzâr'ın diğer münekkitlerle görüşleri mukayese edilerek değerlendirmelerinde şaz kalıp kalmadığı ve ne oranda genel telakkinin dışına çıktığı saptanmıştır. Yine şaz kaldığı yerlerde tevsikten mi yoksa taziften yana mı tavır sergilediği belirlenmiştir. Son olarak Bezzâr'ın râvi değerlendirmelerinde kullandığı ifadelerden yola çıkarak, cerh ve ta'dîl üslubu hakkında çeşitli yorumlar yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Hadis, Ricâl Tenkidi, Cerh-ta'dîl, Bezzâr, *el-Müsned*.

¹ İsmail Kurt, Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, ismail.kurt@mku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9873-9369, (Sorumlu Yazar).

² Halil İbrahim Turhan, Doç. Dr., Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, haliliturhan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7219-9632.

BEZZAR in RIJAL CRITICISM and HIS METHOD of CRITICISM

ABSTRACT

In the hadith literature, there are hadith scholars who evaluate the narrators in their classification studies although they haven't independent rijal books. The goal of this study is to examine the positions and degrees of the authors in the science of al-Jarh wa't-ta'dil and their contributions to the literature, through Bazzâr, who practically demonstrate the effect of rijâl criticism on the evaluation of narrations. al-Bazzâr's Musnad was examined by data scanning method and his evaluations were compared with the evaluations of other critics, and the importance of rijal criticism in the science of hadith began to be determined. In this regard, in order to determine the period in which al-Bazzâr was described as a critic, it was examined whether the rijal writers emphasized his criticism of the rijal while describing him. However, it has been determined when al-Bazzâr was included in the critic lists and when he started to get intensive reference work more than before in the critical criticism literature. Possible reasons why it was not included in the lists of critics of the early period and was not widely cited in this period were emphasized. With the obtained data, it has been revealed whether Bezzâr is a primary-level critic in the field of al-Jarh wa't-ta'dil. In the article, his disagreement with other scholars is discussed. However, it was determined whether he was in favor of jarh or ta'dil where he was in doubt. His style of criticism through his expressions were also evaluated.

Keywords: *Hadith, Rijal criticism, al-Jarh wa't-ta'dil, al-Bazzâr, al-Musnad.*

1. GİRİŞ

Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik el-Bezzâr el-Basrî (ö. 292/905) hadis ilminde eserler kaleme alan otorite isimlerin muasırıdır. O, bu isimlerden bir kısmı ile doğrudan hoca-talebe ilişkisi yaşamış ve bu ilme dair çeşitli telifâtının yanında hacimli bir eser olan *el-Müsned*'i kaleme almıştır. Söz konusu eserin yazılma gayesi hadislerde yer alan illetlerin ortaya konulması olup bu konu ricâl ilmi dahil hadis ilminin birçok alt dalına dair malumât sahibi olunmasını gerektirmektedir.

Bezzâr üzerine ülkemiz ve ülkemiz dışında çeşitli çalışmalar yapılmıştır. *Rivâyet Açısından İlet: Bezzâr Örneği* adlı doktora tezi seviyesinde incelenen Bezzâr ve eseri; illet, illet tespiti gibi konulara yoğunlaşması sebebiyle bizim çalışmamızdan ayrılmaktadır. Ancak çalışmanın bazı yerlerinde Bezzâr'ın önceki değerlendirmelere yer vermesi, ricâle dair değerlendirme yapması ve cerh-ta'dil bilgisi gibi konulara yer verilmiştir. (Akpınar, 2018, ss. 334, 339, 349) Bu

çalışmanın merkezinde, müellifin eseri olup diğer münekkitler ve onların değerlendirmelerine başvurulmamıştır. Arap dünyasında da Bezzâr üzerine özellikle illet açısından eserler kaleme alınmıştır. (Bu konudaki başka çalışmalar için bk. Ahmed Ali, 2023, s. 4) Bu açılarından çalışmamız bu konudaki bir boşluğu doldurmaktadır.

Bezzâr, eserinde hadislerin kabul ve reddine işaret edecek çeşitli değerlendirmeler yapmaktadır. Bu değerlendirmelerin bir kısmı hadisin metni ile alakalı iken diğer kısmı da senetler hakkında yapılan tenkitlerden oluşmaktadır. Senetlerle ilgili değerlendirmelerde tabakalar arası ilişki yani hoca-talebe ilişkisi ile bizzat râvinin kabul ve reddine dair değerlendirmeler yapılmaktadır. Onun, ömrünün sonlarına doğru ilmî birikimini yaymak uğruna rihleler yaptığı ifade edilmektedir. (Zehebî, t.y., s. 13/556) Bununla birlikte ricâl tenkit okumalarımız Bezzâr'ın özellikle erken dönem diyebileceğimiz asırlarda bir münekkit olarak telakki edildiğine dair herhangi bir fikir vermemektedir. Onun, Basra gibi önemli bir ilmî merkezde yaşaması bir yana râvilerin geneli hakkında değerlendirmelerde bulunan kimselerle açık irtibatı dahi bu alanda anılmasını sağlamamıştır. Bu sebeple Bezzâr'ın tenkit yönünün ortaya konulması önemli bir husustur. Başka bir ifadeyle onun; ricâl tenkit ilmindeki pozisyonu, görüşlerine itibar edilip edilmemesi, yaptığı tenkitlerde diğer münekkitlerle benzeşme ve ayrışma yönlerinin ortaya konulması, görüşlerinin ricâl literatürüne girip girmediği, girmişse bunun zamanının tespiti ve değerlendirilmesi, yine ricâl ilmi açısından kendisinden öncesiyle ilişkisi ve sonrakilere etkisi incelenmelidir.

Bu çalışma bir âlimin münekkit olma, münekkit kabul edilme durumu ve gerçekleştirdiği ricâl tenkit uygulamaları hakkında araştırma ve analizlerden oluşmaktadır. Cerh-ta'dîl faaliyeti bir açıdan bireysel gayretin ürünü olup bu faaliyetin de tenkit edilmesi gerekmektedir. (Bu konuda kaleme alınmış bir çalışma için bk. Polat, 1985) Söz konusu tenkit üzerinden bu faaliyette bulunan kimsenin ilmî kişiliği başka bir açıdan da ilmî muhitin söz konusu faaliyeti ve bu faaliyeti icra eden isme dair kabul ve red noktasında kıymet tayini sağlanmış olacaktır. Çalışmamız neticesinde hem Bezzâr'ın tenkitlerinin değerlendirmeleri hem de cerh-ta'dîl ilmindeki karşılığı ortaya konulmuş olacaktır.

2. BİR MÜNEKKİT OLARAK BEZZÂR

Bu çalışmada ilk olarak Bezzâr'ın münekkit olarak tanımlandığı dönemin tespiti amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, üç temel kriter üzerinde bir analiz yürütülecektir. Öncelikle münekkitlerin Bezzâr hakkında yapmış oldukları değerlendirmeler incelenecek ve bu değerlendirmeler arasında onun ricâl tenkitçiliğini öne çıkaran ifadeler aranacaktır. İkinci

olarak biyografi yazarları tarafından derlenen münekkit listeleri gözden geçirilerek Bezzâr'ın isminin anıldığı kayıtlar araştırılacaktır. Son olarak, Bezzâr'a ait ricâl tenkitlerinin cerh-ta'dîl literatüründe ilk olarak ne zaman kaydedildiği belirlenecek ve bu bulgular, ilk kriterler çerçevesinde elde edilen sonuçların doğruluğunu teyit etmek için kullanılacaktır.

2.1. Ricâl Tenkit Değerlendirmelerinde Bezzâr

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Bezzâr'ın tercemesine yer veren ilk biyografi müellifleri arasında Ebü's-Şeyh el-İsfahânî (ö. 369/979) bulunmaktadır. Ebü's-Şeyh, كَانَ أَحَدَ حُقَاطِ الدُّنْيَا رَأْسًا فِيهِ (Dünyanın önde gelen hafızlarından biriydi.) diyerek genel olarak hadis ilmindeki otoritesine vurgu yapan bir ifadeyle değerlendirmeyi tercih etmiştir. (Ebü's-Şeyh el-İsfahânî, 1412, s. 3/386) Ayrıca kaynağını belirtmeksizin, “Ali b. el-Medîni'den (ö. 234/848-49) sonra hadis ilminde ondan daha bilgili birinin olmadığı.” bilgisinin aktarıldığını belirtmiştir. (Ebü's-Şeyh el-İsfahânî, 1412, s. 3/386) Ali b. Medîni ile Bezzâr'ın öne çıkan ortak yönleri arasında hadislerin illetleri konusundaki otoriteleri bulunmaktadır. Bu durum göz önüne alındığında, mezkûr ifadeyle, hadislerin illetleri konusundaki uzmanlıklarının vurgulandığı düşünülebilir.

Bezzâr'ın biyografisini kısa bir paragrafta ele alan Ebû Nu'aym el-İsfahânî, onu “hâfız” olarak tanımlamakla yetinir. (Ebû Nu'aym el-İsfahânî, 1410, s. 1/138) Diğer yandan, Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ise Bezzâr hakkında en uzun biyografi yazarı olarak öne çıkar. Hatîb el-Bağdâdî'nin değerlendirmesinde, “güvenilir ve hafız” sıfatlarının yanı sıra, *el-Müsned* eserini tasnif etmesi ve hadislerin değerlendirilmesi ile illetlerinin açıklanmasında gösterdiği ustalığının altı çizilir. (el-Hatîb el-Bağdâdî, 1422, s. 5/548) Bezzâr'ı; imam, el-hâfizu'l-kebîr gibi unvanlarla zikreden Zehebî (ö. 748/1348) de onun isnadlar üzerine değerlendirme yaptığını belirtir. (Zehebî, t.y., s. 13/554 vd.)

Biyografilerde Bezzâr'ın ricâl münekkitliğine dair herhangi bir vurgu yapılmaması, biyografların onu münekkit olarak değerlendirmediklerine ya da bu alandaki faaliyetlerini diğer yönlerine göre daha az önemli bulduklarına işaret etmektedir.

2.2. Münekkit Listelerinde Bezzâr

İbn Ebî Hâtîm (ö. 327/938), İbn Hibbân (ö. 354/965) ve İbn Adî (ö. 365/976) gibi müellifler, eserlerinde münekkitlerin isimlerini içeren listeler sunmuşlardır. Bezzâr'ın bu listelerde yer alıp almadığının tespiti, onun hangi yüzyıllarda münekkit olarak tanındığını anlamamıza imkân verecektir. İbn Ebî Hâtîm, (İbn Ebî Hâtîm, t.y., s. 1/10 vd.) İbn Hibbân (İbn Hibbân, 1420, s. 1/36) ve İbn Adî (İbn Adî, 1985, s. 1/117 vd.) gibi

âlimlerin listelerinde Bezzâr'a rastlanmamaktadır. İbn Ebî Hâtim, listesinde son olarak Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878) ve Ebû Hâtim er-Râzî'yi (ö. 277/890) zikretmektedir. (İbn Ebî Hâtim, t.y., s. 1/328 vd.) Bu münekkitler ise Bezzâr öncesi tabakaya aittirler. Netice itibariyle İbn Ebî Hâtim, Bezzâr'ın bulunduğu döneme ait herhangi bir münekkit zikretmemektedir. Dolayısıyla İbn Ebî Hâtim'in Bezzâr'ı almamasının nedeni listesini bu döneme kadar getirmeme isteği olabilir. Bu nedenle "İbn Ebî Hâtim'e göre Bezzâr münekkit değildir." çıkarımında bulunmak isabetli olmayabilir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in her bir tabakadaki münekkitleri zikretmeden önce "Mine'l-'ulemâ i'l-cehâbize..." (Mütehassıs münekkitlerden biri...) ifadesini kullanır. Bu ise onun bir tabakadaki bütün ricâl tenkit âlimlerini zikretme gayesi taşımadığına işaret etmektedir. Kaydettiği isimler de genellikle ricâl tenkit ilminin önde gelen isimleridir. İbn Hibbân'ın listesi için de benzer bir durum söz konusudur. Zira onun verdiği isimler arasında en geç vefat eden kişi Ebû Dâvûd es-Sicistânî'dir (ö. 275/889) (İbn Hibbân, 1420, s. 1/54). Bu nedenle, Bezzâr'ı münekkit olarak görmediği için listesine dâhil etmediği iddia edilemez. Ancak İbn Adî'nin Bezzâr'ı münekkit olarak değerlendirmedeği anlaşılmaktadır. Zira listesinde dördüncü asrın ilk çeyreğine kadar yaşayan münekkitler yer almakla birlikte Bezzâr'a rastlanmamaktadır. Bezzâr'dan daha az cerh-ta'dîl değerlendirmeleri bulunan Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903) veya ilgili literatürde neredeyse ricâl değerlendirmelerine rastlanmayan Hüseyin b. Muhammed b. Hâtim gibi isimler bulunurken Bezzâr'ın yer almaması oldukça dikkat çekicidir. (İbn Adî, 1985, s. 1/233-234)

Bezzâr'a münekkit listesinde ilk yer veren isim Zehebî'dir. (E. A. A. ez-Zehebî, t.y., s. 200) Sehâvî (ö. 902/1497), Zehebî'nin listesini temel alarak oluşturduğu listesinde Bezzâr'a yer vermiştir. (Sehâvî, t.y., s. 109) Zehebî ve Sehâvî'nin listelerinin daha geniş bir kapsama sahip olması Bezzâr'ın bu listelerde yer bulmasını sağlamış olmalıdır. Zehebî'nin biyografi eserlerinde Bezzâr'ın ricâl münekkitliğine değinmemesine rağmen münekkitler listesinde ona yer vermesi ilgi çekicidir. Esasında bu durum onun Bezzâr'ı birincil düzey münekkitler arasında görmediğine işaret etmektedir. Zira listesi, ricâl tenkit alanında çeşitli düzeylerde etkinlik gösteren kişileri kapsamaktadır.

2.3. Ricâl Tenkit Literatüründe Bezzâr

Bezzâr'ın cerh-ta'dîl ilminde nasıl bir karşılık bulduğu konusunda yorum yapabilmek için ricâl tenkit literatüründe Bezzâr'a yapılan atıfların incelenmesi gerekmektedir. Bu inceleme sonucunda elde edilecek veriler, Bezzâr'ın ricâl değerlendirmelerine ne zaman ve hangi

dönemlerden itibaren literatürde yer verilmeye başlandığının, görüşleri hakkında bir değerlendirme yapılıp yapılmadığının belirlenmesine imkân sağlayacaktır. Bu sayede yukarıda yaptığımız tespitin doğruluğu uygulama alanı üzerinden de kontrol edilebilecektir.

Bu konuyu tartışmaya başlamadan önce, ilk olarak Bezzâr'ın ricâl tenkit alanında bir eser kaleme alıp almadığı sorusunun yanıtlanması gerekmektedir. Eğer böyle bir eser varsa atıflarının hangi eserden yapıldığı sorusunun cevabına da zemin hazırlanmış olacaktır. Ayrıca ricâl tenkit alanında bir kitabı olan ile olmayan bir kişinin atıf yoğunluğunun nedenlerinin analizi de farklılık gösterecektir.

Bezzâr'a atfedilen eserler arasında *Cüz' fî ma'rifeti men yütrekü hadîşühü ev yukbel* adıyla bir cüz bulunur. (Irâkî, 1423/2002, s. 1/235; Zerkeşî, 1419, s. 2/69) "Hadisi terk edilen veya kabul edilen kimselerin bilinmesine dair." anlamına gelmesi sebebiyle eserin, sika ve metruk râvileri ihtiva ettiği düşünülebilir. Bu durumda çalışmaya, özellikle ricâl tenkit edebiyatında belli bir düzeyde atıf yapılması da beklenir. Ancak çalışmanın bir cüz hacminde olması böyle bir varsayımı zayıflatmaktadır. Zira sika ve zayıf râvileri birlikte ihtiva eden kitaplar hacimli çalışmalardır. Bu durumda eserin içeriğini daha iyi anlamak ve konusunu açıklığa kavuşturmak için ek verilerin incelenmesi gerekmektedir. Bunlardan ilk akla geleni esere yapılan atıflarla çalışmanın içeriğine yönelik müelliflerin açıklamalarıdır. Dijital tarama araçlarıyla yapılan incelemelerde, ricâl tenkit edebiyatında bu isimle bir esere rastlanmamıştır. Elde edilen bilgilere göre, risâleye ilk atıflar hadis usulü literatüründe görülmektedir. Atıf yapan usûlcüler ise Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) ile Zeynüddin el-İrâkî'dir (ö. 806/1404). Bu iki âlimin ortak özellikleri yaklaşık olarak aynı senelerde Kahire'de yaşamalarıdır. Bu ise söz konusu eserin sekizinci asırda Kahire'nin kurumsal veya şahsî kütüphanelerinde bulunduğu sonucuna varılmasına imkân tanır. Atıfların içeriği ise şöyledir: Tedlîsin tarifi, (Zerkeşî, 1419, s. 2/69) sikalardan yapılan tedlisin makbul olduğu (Zerkeşî, 1419, s. 2/72) ve bir kişi kendisine yetişmediği kimseden sema etmiş izlenimini uyandıran bir ifadeyle rivayette bulunmuşsa, bu meşhur ve doğru görüşe göre tedlis olarak sayılmayacağı (Irâkî, 1423/2002, s. 1/235). Atıfların hadis usulü kurallarına dair olması ve eserin isminde hadisi metruk ve makbul kimselerle ilgili olduğunu gösteren ifadelerin kullanılması, çalışmanın râvilerle ilgili bazı kuralları içeren bir cüz olduğunu düşündürmektedir. Bu yorumun doğru olması durumunda bu cerh-ta'dîl ilminin kurallarının müstakil olarak çok sonra tedvin edildiği, bu konuda yazılan eserlerin Tâceddin es-Sübkî'nin (ö. 771/1369-70) *Kâ'ide fî'l-cerh*

ve't-ta'dil adlı küçük risâlesi olduğu şeklindeki tespitin revize edilmesi gerekir. (Aşikkutlu, 1993, ss. 399-400)

Netice itibariyle Bezzâr'ın râvilerin güvenilirliğini konu alan müstakil bir eser kaleme almadığı anlaşılmaktadır. Günümüze gelen *el-Müsned* gibi tasnif türü eserlerinde ricâl tenkit değerlendirmelerine yer verdiği anlaşılmaktadır. Ricâl tenkit literatüründe bu ve bunun dışında hangi eserlerine referansta bulunduğu ise daha detaylı araştırılması gerekmektedir.

Dijital hadis programının (el-Mektebetü'ş-şâmile, Yeni Sürüm, Şevvâl 1444.) ricâl eserleri bölümünden yapılan taramada Bezzâr'a atıf yapan ilk müellifin Ukaylî (ö. 322/934) olduğu tespit edilmiştir. (Ukaylî, t.y., s. 4/22) Ancak bu değerlendirme Bezzâr'ın günümüze gelen eserlerinde de yer almamaktadır. Ukaylî'nin "Ahmed b. Amr b. Abdilhâlık el-Bezzâr bana söyledi ki:" diyerek yalnızca bir iktibasta bulunmaktadır. (Ukaylî, t.y., s. 2/44) Bu ifade söz konusu değerlendirmeyi onun bizzat kendisinden aldığını göstermektedir. Alıntılanan değerlendirmede Muhammed b. İsmâil el-Vesâvisî'nin hadis uydurduğunu konu edilmektedir. Muhammed b. İsmâil el-Vesâvisî'nin vefat tarihi bilinmemektedir. Bununla birlikte Ahmed b. Dâvûd b. Mûsâ (ö. 282/895) ile Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî (ö. 307/919) rivayette bulunması söz konusu râvinin hicrî üçüncü asırda yaşadığına işaret etmektedir. Ayrıca Ukaylî söz konusu râvinin Basralı olduğunu ifade etmektedir. (Ukaylî, t.y., s. 2/44) Mezkûr bilgiler, Bezzâr'ın kendi şehrinden olup kronolojik olarak karşılaşması mümkün olan, yani hakkında müşahede yoluyla bilgi elde etmesi imkân dahilinde bulunan birinin hadis uydurduğuna dair tespitte bulunduğu delâlet etmektedir. Bu durum ise Ukaylî'nin söz konusu değerlendirmeyi eserine kaydetmesinde önemli bir etken olmalıdır.

Ebü'ş-Şeyh de Bezzâr'ın senedle ilgili bir değerlendirmesine atıfta bulunmakta ancak onun herhangi bir ricâl tenkit değerlendirmesini nakletmemektedir. (Ebü'ş-Şeyh el-İsfahânî, 1412, s. 2/144) (İktibas bir rivayetin kimler tarafından nasıl nakledildiğine dairdir.) Ebû Nu'aym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) Bezzâr'a olan atıfları da râvinin kimlik ve tabaka bilgisine (Ebû Nu'aym el-İsfahânî, 1419, s. 5/2922; 6/3003, 3014) ve bir rivayetin mürsel tarikle geldiğine (Ebû Nu'aym el-İsfahânî, 1410, s. 2/148) dair tespitinden ibarettir. O da Bezzâr'ın ricâl değerlendirmelerine atıfta bulunmamaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Bezzâr'ın değerlendirmelerine önceki biyografi yazarlarına göre yoğun olarak atıfta bulunan ilk kişi İbn Halfûn'dur (ö. 636/1239). Yirmiyi aşkın yerde onun Bezzâr'a yaptığı atıflar ricâl tenkidine

ilişkindir. (İbn Halfûn, 1421, ss. 102, 115, 124, 129, 138, 174, 183, 216, 235, 236, 382, 391, 417, 444, 526, 572, 577, 603) Diğerleri ise “Bezzâr bu hadisi/isnadı zikretti.” ve “Bezzâr bu senedin ancak falan râvi tarafından nakledildiğini söyledi.” şeklinde bir isnadın *el-Müsned*'de geçtiğine veya rivayetin teferrüdüne dairdir. Referansta bulunduğu eser ise Bezzâr'ın *el-Müsned*'idir. (İbn Halfûn, 1421, ss. 115, 176, 235, 236, 417, 444)

Bir sonraki dönemde Bezzâr'a yoğun atıfta bulunan âlim Zehebî'dir. Zehebî'nin *Mizânü'l-i'tidâl* eseri tarandığında Bezzâr'a yirmi iki yerde atıfta bulunulduğu görülmektedir. (Zehebî, t.y.-b, s. 1/36, 53, 125, 233, 310, 407, 464, 546; 2/221, 224, 606, 630; 3/7, 223, 224, 272, 403, 481; 4/258, 325, 506) Yararlandığı eserleri ise *el-Müsned* (Zehebî, t.y.-b, s. 1/310, 464; 2/606) ile *el-Emâlî*'sidir. (Zehebî, t.y.-b, s. 2/360) Bunların yalnızca üçünün içeriği cerh-ta'dîl değerlendirmesidir. Ötekiler ise Bezzâr'ın eserinde zikrettiği isnadlara ve teferrüdle ilgili değerlendirmelerine dairdir. Bu ise Bezzâr'ı ilk defa bir münekkit olarak tavsif eden Zehebî'nin ricâl değerlendirmelerinden ziyade eserinde zikrettiği isnadlardan istifade ettiğini göstermektedir.

Bezzâr'dan en fazla alıntı yapan kişi Moğultay b. Kılıç'tır. Yaptığı iki yüz altı alıntının yüz altmış altısı (Moğultay b. Kılıç, 1422a, s. 1/86, 87, 116, 169, 200, 228, 298, 318; 2/69, 80, 100, 118, 122, 126, 135, 153, 168, 205, 219, 252, 258, 354, 358, 360, 364, 370, 386, 397, 411, 416, 419; 3/20, 53, 81, 112, 158, 375, 182, 191, 217, 223, 250, 272, 290, 316, 340, 345, 387, 396; 4/66, 81, 83, 97, 127, 158, 189, 235, 244, 254, 258, 285, 320, 359; 5/8, 65, 93, 107, 150, 169, 172, 180, 264, 272, 295, 300, 310, 329, 343, 354, 373, 383, 427; 6/50, 91, 107, 109, 132, 141, 162, 163, 168, 182, 192, 223, 292, 301, 302, 307, 314, 331, 334, 339, 366, 393, 395; 7/10, 19, 32, 59, 80, 86, 90, 91, 100, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 112, 116, 118, 121, 122, 123, 134, 166, 178, 273, 292; 8/54, 62, 107, 113, 250, 251, 271, 292, 313, 322, 352, 361, 363, 365; 9/5, 59, 93, 136, 164, 188, 252, 261, 311, 317, 323, 364, 365, 371, 392, 394; 10/7, 26, 33, 51, 86, 110, 116, 124, 249, 367, 396; 11/64, 80, 100, 106, 124, 127, 145, 162, 176, 215, 222, 296, 321, 340, 350, 381; 12/27, 41, 113, 115, 122, 134, 145, 152, 199, 202, 207, 239, 287, 297, 365, 387.) ricâl tenkidi ile ilgilidir. Bu sebeple Moğultay biyografi yazarları arasında Bezzâr'ın ricâl değerlendirmelerine en yoğun referans olan ilk kişilerden biri olarak öne çıkmaktadır. Moğultay, atıflarında Bezzâr'ın *el-Müsned*, *es-Sünen* (Moğultay b. Kılıç, 1422, s. 1/86, 292; 2/153, 252, 360, 411; 3/217, 250, 345; 4/81, 244, 320; 5/65, 150, 180, 310, 329, 383; 6/50, 163, 192, 301, 339, 393; 7/10, 80, 86, 108, 112, 123; 8/54; 9/5, 164, 311; 10/7, 86, 110,

124, 249; 11/64, 100, 176; 12/115, 207, 287, 387) ve *el-Emâlî* adlı eserlerinin adını vermektedir. Böylece *es-Sünen*, (Moğultay b. Kılıç, 1422, s. 1/86, 292; 2/153, 252, 360, 411; 3/217, 250, 345; 4/81, 244, 320; 5/65, 150, 180, 310, 329, 383; 6/50, 163, 192, 301, 339, 393; 7/10, 80, 86, 108, 112, 123; 8/54; 9/5, 164, 311; 10/7, 86, 110, 124, 249; 11/64, 100, 176; 12/115, 207, 287, 387) ilk defa bir biyografi eserinin kaynakları arasında yer almıştır. Ancak Ahmed Kâmil, ilk altı cildini temel alarak hazırladığı tez çalışmasında *es-Sünen* ile *el-Müsned*'in esasında aynı eser olduğunu iddia etmiştir. (Ahmed Kâmil b. Câmîlîn, 2013, s. 1192) Buna gerekçe olarak da Moğultay'ın eserlerin isimlerinde tasarrufta bulunmasını, mezkûr kitapların iki farklı eser olduğuna dair açık bir ifadenin yer almamasını, sünen türü eserlerinde ricâl tenkit değerlendirmelerinin bulunmamasını göstermiştir. Ancak tezinin kapsamında yer almayan *İkmâl*'in yedinci cildinde bu iki eserin birbirinden farklı iki kitap olduğunu gösteren şu ifadeler yer almaktadır: “وقال أبو بكر أحمد بن عمرو بن عبد الخالق البزار في كتاب السنن تأليفه: لم يكن بالحافظ وقال في المسند: طلحة بن عمرو، وعقبة بن عبد الله الأصم غير حافظين وإن كان قد روى عنهما ”جماعة، فليسا بالقويين (Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhâlık el-Bezzâr telifi *Kitâbü's-Sünen*'de şöyle dedi: [Talha b. Amr] hâfız değildir. *el-Müsned*'de ise şöyle dedi: Talha b. Amr ve Ukbe b. Abdillâh el-Esam hâfız değildirler. Her ne kadar bir grup râvi onlardan hadis nakletse de onlar hadiste kuvvetli değildirler.) Bu bilgi Moğultay'ın elinde *es-Sünen* ve *el-Müsned* adında iki farklı eser olduğunu ve *İkmâl*'i yazarken karşılaştırmalı bir şekilde bahsedilen kaynaklardan istifade ettiğini göstermektedir. Ayrıca sünen türü eserlerde cerh-ta'dîl bilgisinin bulunmadığına dair çıkarımın da Dârekutnî'nin *es-Sünen*'i hatırladığında isabetli olmadığı görülecektir.

Bu tespitlere göre Bezzâr'ın ricâl tenkitlerine Moğultay b. Kılıç'ın eserinde öncesine kıyasla daha fazla referans verildiği anlaşılmaktadır. Bu eserde Bezzâr'a yönelik yoğun atıfta bulunulmasının temel nedeni, eserin adında da anlaşılacağı üzere, müellifin bu çalışmayı Mizzi'nin eserini ikmal etmek amacıyla kaleme almasıdır. Moğultay'ın önceden atıfta bulunulmayan birçok kaynağa referansta bulunması, bir râviyle ilgili *Tehzîbü'l-Kemâl*'de bulunmayan değerlendirmeleri mümkün olduğunca eserine dâhil etmesi, bunu somut olarak ortaya koymaktadır. (*İkmâl*'in zengin kaynak kullanımı hakkında fikir edinmek için bk. Ahmed Kâmil b. Câmîlîn, 2013)

İkmâl adlı eserde kaynağa yapılan atıfların belirtilmiş olması, Bezzâr'ın ricâl tenkitleriyle ilgili hangi eserlerinde bilgi sunduğunu anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Moğultay'ın öncesinde Bezzâr'a atıfta bulunulmaması veya nadiren atıfta bulunulmasının çeşitli nedenleri öne sürülebilir. Bezzâr'ın birincil düzeyde bir münekkî olmaması, kendisine yapılan atıfların bu kadar geç bir döneme sarkmasına neden olmuş olabilir. Ancak erken dönem ricâl müelliflerinin eserlerinde ricâl tenkit ilminde ismi nadiren geçen kişilere ait değerlendirmelerin bulunması bu görüşü zayıflatmaktadır. Bir diğer ihtimal ise erken dönem biyografi müelliflerinin Bezzâr'ın cerh ve ta'dîl ile ilgili eserlerine erişim imkânı elde edememeleridir. Fakat söz konusu dönemin bütün müelliflerinin *el-Müsned*'e ulaşamadığını düşünmek düşük bir olasılıktır. Gündeme getirilebilecek bir diğer ihtimal ise bir hadis tasnif ürünü olarak kaleme alınan ve hacimli olan *el-Müsned*'de Bezzâr'ın bir râviyle ilgili değerlendirmesini bulmanın zorluğudur. Zira ilgili râvinin geçtiği bütün senedlere bakmak gerekmektedir. Bunun da o günkü şartlarda oldukça zaman alan ve meşakkatli bir uğraş olduğu açıktır. Netice itibariyle bu gibi nedenlerle mütekaddim dönem biyografi literatüründe nadiren yer alan Bezzâr'ın değerlendirmelerine, bir râvinin biyografisiyle ilgili verilen bilgileri bir yerde toplama gayretinin bir sonucu olarak müteahhir dönemde belli bir yoğunlukta rastlanmaya başlanmıştır.

Bunlara ilaveten Bezzâr'ın ricâl tenkit değerlendirmelerinin yalnızca *el-Müsned* adlı eserde yer almadığı aynı zamanda *es-Sünen*'inde de önemli miktarda cerh-ta'dîl bilgisi kaydettiği yine geç dönem atıflarından belirlenmiştir.

2.4. Bezzâr'ın Ricâl Münekkidi Olarak Yetiştirilmesi

Bir âlimin ricâl tenkit ilmini kimden öğrendiği farklı kanıtlarla tespit edilebilir. Bu amaçla ilk olarak bakılacak veriler ricâl tenkidini bir kişiden öğrendiğine delâlet eden biyografik bilgilerdir. Çünkü bu tür veriler, ricâl tenkit ilminin gelişiminde merkezi konumda yer alan kişiler arasındaki ilişki ağının klasik dönemde nasıl tespit edildiğinin anlaşılmasında kritik öneme sahiptir.

İkinci olarak, bir kişinin önceki nesillerden bir münekkidin ricâl değerlendirmesi yaptığını, meclislerine katıldığını, râvilerin durumları ve cerh-ta'dîl kurallarıyla ilgili sorular sorduğunu belirten nakiller de dikkate alınmalıdır. Nitekim bir kimsenin dönemin önde gelen münekkidine râvilerin güvenilirliği hakkında sorular yöneltmesi ve aldığı yanıtları aktarması, bu alana olan entelektüel ilgisini gösterir. Ancak söz konusu verinin anlamlı olabilmesi için ilgili kişinin sadece ricâl tenkitlerini aktaran bir râvi olmaktan öteye geçip cerh ve ta'dîl yaparak bir münekkî seviyesine ulaşması gerekmektedir.

Bir diğerkullanılabilecek kanıt ise münekkidin eserlerinde veya derslerinde hocası konumunda olan münekkidin râvi değerlendirmelerine yaptığı referanslardır. Münekkidin eserlerinde belirli bir âlimin görüşlerine yer vermesi, onun bu âlimi otorite olarak kabul ettiğini gösterir. Böyle bir verinin kullanılabilmesi için atıfta bulunduğu kişinin, söz konusu münekkidin hocası olduğunun teyit edilmesi gerekir.

Bahsi geçen kanıtların bulunmaması durumunda zorunlu olarak kullanılabilecek son veri, ilgili kişinin kendisinden hadis naklettiği münekkit isimlerinin tespitidir. Yukarıdaki bilgilerin bulunmaması sebebiyle aralarındaki hoca-talebe ilişkisi ricâl tenkit öğreniminin gerçekleştiğini somut olarak ispatlamamaktadır. Bununla birlikte, yoğun hoca-talebe ilişkisi böyle bir bilgi akışının da gerçekleşme ihtimalini akla getirir.

Belirtilen yöntemlerle Bezzâr'ın ricâl tenkit hocaları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bezzâr'ın ricâl tenkidini öğrendiği kişiyi belirlemeye yönelik biyografik bir açıklama saptanamamıştır. (Bezzâr'ın biyografisi için bk. Ebü's-Şeyh el-İsfahânî, 1412, s. 3/386; Ebû Nu'aym el-İsfahânî, 1410, s. 1/138; el-Hatîb el-Bağdâdî, 1422, s. 5/94-96; E. A. Ş. M. ez-Zehbî, 1424, s. 6/886; Zehebî, t.y.-c, s. 13/554-557; E. A. Ş. M. ez-Zehbî, 1383, s. 1/124-125, 1406, s. 18; E.-F. Ş. A. el-Askalânî İbn Hacer, 1423, s. 1/563-565; Moğultay b. Kılıç, 1422, s. 1/94-95) Araştırdığımız kadarıyla Bezzâr'ın bir örnek dışında hocasına râvilerin durumları ve ricâl tenkit kaideleriyle ilgili bir bilgi sorduğu veya hocalarına ait ricâl tenkidi naklettiği de tespit edilememiştir. Bezzâr'ın, hocası konumunda olan münekkidin râvi değerlendirmelerine atıfta bulunduğu da belirlenememiştir. (Moğultay b. Kılıç, 1422, s. 6/301, 9/321) Son olarak bu konuda kullanılabilecek veri, kendisinden hadis naklettiği hocaları arasında münekkit olanların tespitidir. Bezzâr'ın kendisinden yoğun olarak hadis naklettiği kişiler arasında ilk sırada Muhammed b. Müsennâ (ö. 252/866) yer alır. (Abbâdî, Muhammed'in *el-Müsned* adlı eserdeki rivayet sayısını 919; Ömer Faruk Akpınar ise 1421 olarak verir. Cevâmi'ul-kelim adlı programa göre ise Bezzâr'ın ondan naklettiği hadis sayısı 423'tür. Akpınar, 2018, s. 300; el-Abbâdî, 2005, s. 17) Muhammed b. Müsennâ, Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm* adlı eserinin kaynakları arasında zikrettiği (E. A. Ş. M. ez-Zehbî, 1424, s. 1/6) *et-Târîh* adlı eserin müellifi ve etbâü't-tâbiîn dönemi münekkitlerine ait ricâl tenkitlerinin aktarımında rol alan kişilerden biridir. (Turhan, 2015, s. 452) *el-Müsned*'inde kendisinden en çok hadis naklettiği ikinci âlim ise Amr b. Ali el-Fellâs'tır (ö. 249/864). (Abbâdî, Amr'ın *el-Müsned* adlı eserdeki rivayet sayısını 496; Ömer Faruk Akpınar ise 816 olarak verir.

Cevâmi'ul-kelim adlı programa göre ise Bezzâr'ın Amr'dan naklettiği hadis sayısı 293'tür. Akpınar, 2018, s. 300; el-Abbâdî, 2005, s. 17) Fellâs'ın da *et-Târîh* adlı bir eseri olup (Zehebî'nin bu eserden istifade ettiğine dair bk. E. A. Ş. M. ez-Zehebî, 1424, s. 1/6) tebeü't-tâbiîn münekkitlerine ait riçâl tenkitlerinin naklinde önemli görev almıştır. Bezzâr'ın dikkate değer oranda kendisinden rivayette bulunduğu bir diğer kişi ise İbnü'l-Cüneyd el-Huttelî'dir (ö. 270/884 [?]). (Abbâdî, İbnü'l-Cüneyd'in *el-Müsned*'deki rivayet sayısını 63 olarak verirken Ömer Faruk Akpınar onun hadis sayısını zikretmez. Cevâmi'ul-kelim adlı programa göre ise Bezzâr'ın ondan naklettiği hadis sayısı 48'dir. el-Abbâdî, 2005, s. 19) O, *Su'âlâtü İbni'l-Cüneyd* adlı eserinde râviler hakkında sorulan sorulara Yahyâ b. Maîn'in verdiği cevaplardan derlemiştir. Bezzâr'ın, bu isimden Yahyâ'nın riçâl tenkit değerlendirmelerini öğrenmesi ihtimal dâhilindedir. (Bezzâr, *el-Müsned*'inde Yahyâ b. Maîn'in İshâk b. İdrîs hakkındaki olumsuz görüşünü kabul etmez. Bezzâr, 1988, s. 1/177) Kendisinden naklettiği rivayet sayısı dikkate alındığında bahsedilmesi gereken son kişi Buhârî'dir (ö. 256/870). (Abbâdî, İbnü'l-Cüneyd'in *el-Müsned*'deki rivayet sayısını 15 olarak verirken [el-Abbâdî, 2005, s. 20] Ömer Faruk Akpınar onun hadis sayısını zikretmez. Cevâmi'ul-kelim adlı programa göre ise Bezzâr'ın ondan naklettiği hadis sayısı 48'dir.

Sonuç olarak Bezzâr'ın riçâl tenkidini kimlerden öğrendiğinin belirlenmesinde kritik öneme sahip olan biyografik verilerle münekkitlerin cerh-ta'dîl meclislerine iştirak ettiğini gösteren bulgulara ulaşılamamıştır. Bu tür bilgilerin eksikliği, Bezzâr'ın kendisinden hadis naklettiği münekkitlerin tespitine yönelmemize neden olmuştur. Bu bağlamda Bezzâr'ın hocaları arasında riçâl tenkidıyla ilgilen kişiler olarak Muhammed b. Müsennâ, Fellâs, İbnü'l-Cüneyd ve Buhârî tespit edilmiştir. Ancak yukarıda belirtilen temel bulguların olmaması nedeniyle, Bezzâr ile anılan münekkitlerden riçâl tenkidini öğrendiğini güçlü bir ihtimal olarak ifade etmek mümkün değildir. Bu tespit, hoca-talebe ilişkisi çerçevesinde böyle bir bilgi akışının olabileceğini akla getirmektedir.

3. BEZZÂR'IN RİCÂL TENKİT YÖNTEMİ

Riçâl tenkit faaliyetinde bulunan münekkitlerin söz konusu faaliyeti gerçekleştirirken esas alabilecekleri belli başlı unsurlar söz konusudur. Bunlar; bizzat râviyi görerek hüküm verme, riçâl tenkit birikimi üzerinden kanaat sahibi olma ya da râvinin rivâyetlerini hocası veya diğer râvilerin rivâyetleri ile karşılaştırarak değerlendirme

yapmaktır. Zikredilen bu unsurlar genel hatları ile herhangi bir râvi hakkında kanaat ortaya konulmasındaki temel yöntemlerdir.

Bir ilel âlimi olarak Bezzâr; illetleri açıklarken rivâyetin başka tariklerden gelip-gelmediğini araştırmış, bu araştırma neticesinde mutâbaatı olmayan nakillerde bulunan ya da teferrüt eden kimselere işaret etmiştir. Eserinde bu yöndeki bilgilerin varlığı Bezzâr'ın, senedler üzerindeki vukufiyetini göstermektedir. Söz konusu araştırmalar neticesinde elde ettiği bulgular ricâl tenkit değerlendirmesinde özellikle râvilerin zabtı hakkında fikir yürütmek için uygun birer tenkit malzemesidir. Bu bilgilerden hareketle münekkitler, râvilerin hataları ve hata oranlarını tespit etmektedir. Aynı şekilde Bezzâr'ın, bazı râvilerin ihtilat veya daha az hafıza bozukluğuna maruz kalma gibi isnad analizinden ziyade müşahede yöntemiyle elde edilebilecek tespitler yaptığı da belirlenmiştir. Çocukları tarafından ihtilat döneminde rivayetten alıkonulan Cerir b. Hâzım bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Başka bir örnek ise Yezid b. Ebi Ziyâd olup bu kişi de hafıza zayıflığına sahiptir. (Bu konudaki örnekler için bk. Bezzâr, 1988, s. 11/184, 11/280, 13/262, 17/249) Bu tür cerhler ya kendi müşahedesine ya da önceki kaynaklardan elde ettiği bilgiye dayanmaktadır.

Bezzâr'ın tenkit yaparken kendisinden önceki münekkitlerin değerlendirmelerini zikrettiği veya onların herhangi bir raviden rivayette bulunma ya da bulunmamalarını dile getirdiği görülmektedir. (Bu konudaki örnekler için bk. Bezzâr, 1988, s. 1/75, 153, 177, 301, 4/228, 8/407, 9/187, 10/227, 15/281, 13/211, 399) Bunlar arasında daha fazla istifade ettiği unsur yer yer ehl-i ilim olarak nitelediği kimselerin herhangi bir râviden nakilde bulunma ya da o kişiyi terk etmeleridir. Kendisinden önceki münekkitlerin sarıh değerlendirmelerini esas alarak kanaat ortaya koyması oldukça sınırlıdır. Bu iddiamız hem *el-Müsned* üzerine yaptığımız okumalarda hem de Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/814), Yahyâ el-Kattân (ö. 198/813), Yahyâ b. Maîn, Ali b. el-Medinî (ö. 234/848-49), Ahmed b. Hanbel ve Buhârî'nin, Bezzâr'ın *el-Müsned*'inde taranmasıyla doğrulanmaktadır. Buna göre İbn Maîn ve İbn Hanbel'in birer tenkidi *el-Müsned*'de yer almaktadır. (Bezzâr, 1988, s. 1/177, 4/228) Dolayısıyla Bezzâr, ricâl tenkidinin yoğun bir şekilde yapıldığı ve münekkitlerden önemli kimselerle irtibat halinde olduğu halde onlardan râviler hakkında neredeyse hiç değerlendirme aktarmamıştır. Bununla birlikte hadis ilmi açısından önemli gördüğü kimselerin söz konusu ravilerden nakilde bulunup bulunmamasına dair ifadeler kullanmıştır. (Örnekler için bk. Bezzâr, 1988, s. 11/184, 11/280, 15/281) Bu durum onun, işaret edilen isimlerin herhangi bir kimseden rivayette bulunmasını

metodik olarak önemli gördüğünü göstermektedir. Netice itibariyle Bezzâr; hadis rivâyetinin hızlı bir şekilde devam ettiği üçüncü asırda yaşamış, bizzat rivâyet faaliyetinin parçası olmuş ancak ricâl tenkidi açısından diğer münekkitlere atıflarının azlığı dikkate alındığında hareketli ilmî mecranın dışında kalmıştır.

3.1. Bezzâr'ın Tenkit Kavramları Derinlemesine Bakış

Bezzâr daha önce de vurgulandığı üzere eserinin hacmi dikkate alındığında az sayıda râvi hakkında değerlendirme yapmıştır. Söz konusu değerlendirmelerde kullanmış olduğu tenkit lafızları delâleti sarîh olan ve olmayan ifadelerden oluşmaktadır. Delâleti sarîh lafızlarına; sika ve zayıf gibi ifadeleri örnek olarak gösterilebilir. Sarîh olmayan lafızları için de sâlihu'l-hadis, leyyinu'l-hadis, la be'se bih, leyse bi'l-hâfiz gibi tenkit ifadeleri zikredilebilir. Onun, *احتمل حديثه وإن كان فيه غبار* (Moğultay b. Kılıç, 1422, s. 2/17) gibi teşbih içerdiği için teknik lafız olarak kabul edilemeyecek değerlendirme ifadeleri de mevcuttur. Ancak tabirlerinin delâlet ettiği manaların sarîh olmaması bizim cihetimizden olup tümevarım yöntemiyle bunlar arasında anlamları tespit edilebilenler bulunmaktadır.

Bezzâr'ın tenkit üslubu açıdan da ricâl tenkit tarihinde konumlandırılması gerekmektedir. Bu bağlamda onun ricâl tenkidi yaparken; yalancı, hadis uyduruyor, metruku'l-hadis gibi ağır cerh lafızlarını kullanmayı pek tercih etmediği görülmektedir. Söz konusu tercih, görüşünü beyan eden ifadelerin dile getirilmesinde daha latif bir üslubu benimsediğine işaret etmektedir. (Bezzâr, 1988, s. 1/35) Ancak bir yerde *متروك الحديث*, iki yerde de *يضع الحديث* ifadelerini kullandığına dair nakil mevcuttur. (Ukaylî, t.y., s. 4/22; E. A. Ş. M. ez-Zehebî, s. 3/481) Bu mülâhazalardan sonra Bezzâr'ın değerlendirme lafızlarını tablodaki şekliyle listeleyebiliriz:

Tablo 1: Bezzâr'ın *el-Müsned*'de Yer Alan Değerlendirme Lafızları

اختلط	ضعيف	لا بأس به	ليس به بأس جيد الحديث
ترك أهل العلم	ضعيف الحديث	لا يحتج به	ليس به بأس يجمع حديثه
ثقة	ضعيف الحديث جدا	لا يكتب حديثه	ليس به بأس
ثقة مستقيم الحديث	ضعيف الحديث	لم يكن بالقوي	لين الحديث جدا
ثقة مشهور	ضعيف جدا	لم يكن حجة	لين الحديث

مجهول	ليس بالحافظ	ضعيف في الحديث	ثقة يتشيع
مشهور ليس به بأس في الحديث	ليس بالحافظ وإنما يكتب	في حديثه لين	حسن
منكر الحديث جدا	ليس بالقوي	كان ثقة مأمونا	سيئ الحفظ
وكان صدوقا	ليس بالمشهور	كان صاحب سنة	شيخ صالح
وكان من خيار الناس	ليس بالمعروف	كان على غاية من التوقي	صالح
يغلط في الأسانيد	ليس بثقة ، ولا حجة	كان يتشيع ولم يترك	صالح الحديث
يكتب من حديث	ليس بحديثه بأس	كثير الخطأ	صدوق

احتمل حديثه وإن كان فيه غبار

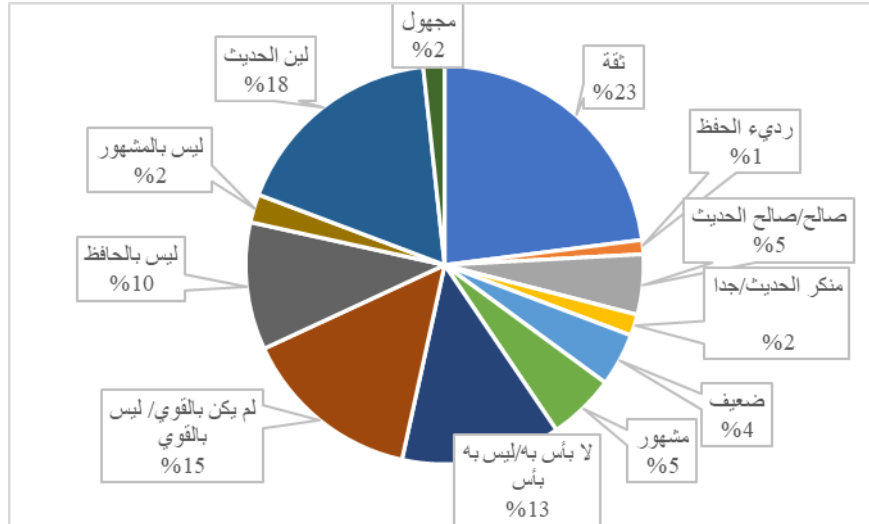
Kaynak: Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Basrî. Müsnedü'l-Bezzâr. nşr. Mahfuzu'r-Rahman Zeynullah, Âdil b. Sa'd, Sabri Abdülhâlık eş-Şâfiî. Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1988.

Tablo, Bezzâr'ın tenkit anlayışı hakkında genel bir izlenim elde etmeye yardım edebilecek niteliktedir. Buna göre yukarıdaki tenkit lafızları râvilerin; güvenilir olma, ihticac edilme veya edilmeme, rivâyetleri i'tibâr için alınma durumlarına dair fikir vermektedir. Buna ilaveten bu tablo aynı zamanda zayıflığın derecesi hakkında bir oran belirlenmesine de imkân vermektedir. Burada değinilmesi gereken başka bir konu da onun bid'at ehli râviler hakkındaki ifadeleridir. Çünkü Bezzâr red ve kabul yönünden ziyade şiî ya da rafizî olduğuna dair ifadeler kullandığı kimselerden rivayette bulunanları da yer yer dile getirmiştir. Ancak bir râvinin doğrudan bidat ehli olduğunu ifade eden açıklamaları çok azdır. (Bezzâr, 1988, s. 1/137, 3/117; Moğultay b. Kılıç, 1422, s. 1/239, 3/216) Bezzâr'ın ağır cerh ifadeleri kullanmadığını, bazı kavramlarının benzerlik gösterdiğini, kullandığı değerlendirme lafızlarından bir kısmının doğrudan râvinin cerh edilme sebebini içerdiği yani müfesser, bir kısmının ise hüküm açısından sarih olmakla beraber gayr-ı müfesser olduğunu göstermektedir.

Bezzâr'ın ricâl tenkidinde kavram dağarcığının ortaya konulması amaç edildiğinden dolayı tabloda yer alan kavramların kullanılma üslubuna da değinilmelidir. Eserini illet beyan etme üzerine kurgulaması aynı zamanda râviler hakkında gerekçeli kanaatler belirtmesini de

zorunlu kılmıştır. Bunun pratik yansıması râviler hakkında kanaat dile getirirken tabloda yer alan değerlendirme lafızlarının ihtiyaç durumunda birleştirilerek ya da râvi veya rivâyet hakkındaki kusuru gösterecek ilave açıklama ile kullanmasıdır. Örneğin o, tercihen herhangi bir râvi hakkında yalnızca zayıf, daîfu'l-hadis, leyse bi'l-kavî ifadesini kullanırken (Bezzâr, 1988, s. 3/295, 11/140, 12/196) başka bir râvide de هذا الحديث ليس به بأس ولم يتابع على هذا الحديث gibi ifadelere (Bezzâr, 1988, s. 17/219) yer vermektedir. Bu ifade, râvinin üst seviyede ta'dil edilmediğini ayrıca söz konusu hadisin de mutâbaatının bulunmadığını ortaya koymaktadır. Bezzâr'ın ricâl tenkit lafızlarını ne oranda kullandığı da merak konusudur. Bir fikir vermesi açısından aşağıdaki grafik oluşturulmuştur (Grafik oluşturulurken dört ve dörtten fazla bulgu esas alınmıştır.):

Grafik 1: Bezzâr'ın el-Müsned'de Yer Alan Değerlendirme Lafızlarının Oranları

Kaynak: Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Basrî. Müsnedü'l-Bezzâr. nşr. Mahfuzu'r-Rahman Zeynullah, Âdil b. Sa'd, Sabri Abdülhâlik eş-Şâfiî. Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1988.

Grafik; illet ifade eden lafızlardan ziyade doğrudan râvinin cerh ya da tadilini sarih bir şekilde gösteren kavramlar üzerinden oluşturulmuştur. Bunlar içerisinde sika, en fazla kullanılan lafızdır. Bunun ardından gelen lafızların da zaf'ı yesir'den zaf'ı şedid'e doğru kullanım yoğunluğuna sahip olduğu görülmektedir. Bu durum başka bir açıdan Bezzâr'ın tenkit etme ihtiyacı duyduğu kimselerin genel olarak tadile yakın kimselerden oluştuğu sonucunu vermektedir. Ancak yaptığı değerlendirmelerin sayısına dair hem bizim tespitimiz hem de eserin

matbu halinin son kısmında verilen liste, en fazla 655 kişi hakkında değerlendirmede bulunduğunu göstermektedir. (Bezzâr, 1988, s. 20/445-478) Şu durumda az önceki ifade “Bezzâr’ın kanaat belirtmediği kimseler acaba güvenilirlik açısından nasıldır?” sorusuyla merak uyandırmakta olup cevabı başka çalışmalarla ortaya konulabilir.

3.2. Sarîh Olmayan Tenkit Lafızlarının Delâletinin Tespiti

Ricâl tenkit faaliyetinde bulunan münekkitlerin râvi hakkında kanaat belirtirken kullandığı lafızların delaletini ortaya koymak bazen ilave çalışmaları gerektirmektedir. Lafızdan kastedilen mananın ortaya konulmasında genellikle değerlendirme lafızlarının bağlamı, söz konusu lafza eşlik eden ilave ifadeler, diğer münekkitlerin incelenen râvi hakkındaki ifadeleri ve kanaatlerinden istifade etme, tenkit lafzıyla râvinin rivayetlerinin bir arada değerlendirilmesi gibi yöntemler kullanılmaktadır. (Ayrıca bk. Hatemleh, 2015, ss. 184-187) Şimdi burada zikredilen yöntemler de göz önünde tutularak Bezzâr’ın, delaletinde kapalılık ya da farklılık bulunan lafızları netleştirilmeye gayret edilecektir.

3.2.1. Leyse bihi be’s

ليس ifadesinin yukarıdaki tabloda işaret edildiği üzere ليس بحدیثه بأس, ليس به بأس جيد الحديث, ليس به بأس يجمع حديثه terkiplerle kullanımları mevcuttur. Bu lafız genel olarak hadisleri yazılan ve araştırılan kimseler hakkında kullanılmaktadır. (Aydınlı, 2009, s. 163) Bezzâr da bu lafza dair kullanımlarında hangi manada kullandığını ima eden ifadeler tercih etmiştir. Örneğin bir râvi hakkında yaptığı değerlendirmede “Leyse bihi be’s’tir. Ancak [senedde] ondan önceki ve sonraki râviler sikâdırlar, hadisin isnadı hasendir.” demektedir. (Bezzâr, 1988, s. 10/20) Burada söz konusu kavramı, sikadan daha düşük dereceli râviler için seçtiğini göstermektedir. Başka bir râvi için de “leyse bihi be’s, sadûk’tur.” (Bezzâr, 1988, s. 13/504) değerlendirmesini yapmaktadır. Aynı şekilde bu lafzı “leyse bihi be’s, lem yekûn bi’l-kavî” (Bezzâr, 1988, s. 8/402) ifadesiyle de kullanmıştır. Son olarak işaret etmek istediğimiz kullanımı ise şu şekildedir: “Hadiste leyse bihi be’stir, hadisi toplanır, senedin geri kalanı sikâ meşhur kimselerden oluşmaktadır.” (Bezzâr, 1988, s. 10/44) Bu ve benzeri tenkit lafızlarının; sadûk bir râvi ile hadisi terk edilmeyip itibar için alınan kimselere kadar farklı kusurlara sahip olan râviler hakkında kullanıldığı görülmektedir.

3.2.2. Leyse bi’l-kavî

Sözlük anlamı itibariyle kuvvetli değil anlamına gelen لم يكن بالقوي ve ليس بالقوي ifadesinin Bezzâr tarafından yalın şekline ilaveten sâlihu’l-

hadis, leyse bihi be's gibi ifadelerle de kullanıldığı görülmektedir. (Bezzâr, 1988, s. 8/402, 14/46) Yine bu ifade ile değerlendirilen isimlere bakıldığında onların muhaddislerce hadisleri terk edilmeyen, hafıza zayıflığı olan ya da nakillerinin mütâbisi bulunmayan kimseler olduğu görülmektedir. Örneğin Hişâm b. Ziyad b. Ebî Ziyâd (ö.?). Bezzâr'ın değerlendirmesine göre kuvvetli bir isim değildir (ليس بالقوي). O, Şu'be, Süfyan es-Sevrî dâhil muhaddislerce terk edilmeyen bir kimse olup, rivâyetindeki problemler hafızasından kaynaklanmaktadır. (Bezzâr, 1988, s. 11/184) Başka bir örneğe göre ise Yusuf b. Atıyye (ö. 187/802) isimli râvi aynı şekilde kuvvetli olmayıp hadisi yazılan kimselerdendir. (Bezzâr, 1988, s. 13/478) Lem yekün-bi'l-kavî lafzının sadûk bir kimse hakkında kullanıldığı da görülmektedir. (Bezzâr, 1988, s. 11/394) Şu durumda bu lafız Bezzâr tarafından hadisleri terk edilmeyip itibar için alınan kimselere yönelik kullanılmaktadır.

3.2.3. Leyse bi'l-hafız

“Hafız değildir.” anlamına gelen ليس بالحافظ ve türevleri de incelenmesi gereken başka bir tenkit lafzıdır. Hafız kavramı genel olarak hadis nakil ve rivâyetini meslek edinin çok miktarda hadisi ezberleyen kimseyi nitelemektedir. (Kandemir, 1997) Bezzâr, genel kullanıma ilaveten bu kavrama râvinin zabt zayıflığı veya aktardığı rivâyeti hıfz etmediği anlamını da yüklemektedir. Aşağıdaki örnekler bu bağlamda zikredilmeye değerdir.

O, bir hadisteki illeti ifade etmek üzere “bana göre hadisin ref'i, Züheyr'den kaynaklanmaktadır, çünkü hafız değildir” (Bezzâr, 1988, s. 12/248) diyerek râvinin zabtına işaret etmektedir. Yine başka bir rivâyette incelediği râvinin hata ettiğini, sikâ kimselerin rivâyeti aktardıkları kişileri ortaya koyarak “O, hafız değildir, teferrüt etmediği rivâyetleri yazılır.” (Bezzâr, 1988, s. 10/148) demektedir. Burada da sarîh bir şekilde râvinin zabt zayıflığına işaret vardır. Bezzâr, Müslim b. Hâlid (ö. 179/795) hakkında da “Hadis hafızı değildir, Medine fukahasıdır.” (Bezzâr, 1988, s. 11/359) değerlendirmesini yapmıştır. Burada da ilgili râvinin hadis ilminde temayüz etmediğini ifade etmek istediği anlaşılmaktadır. Şu durumda Bezzâr, söz konusu lafız genel olarak ilgili râvinin zabtına dair yorumlarında ve hadis ilmi ile temayüzü hakkında kullanılmaktadır.

3.2.4. Sâlihu'l-hadis

Sâlihu'l-hadis ifadesi genel olarak hadisleri itibar için alınan kimseleri nitelemektedir. (Aydınlı, 2009, s. 272) Bezzâr da صالح الحديث ifadesini metruk olmayan ancak çeşitli zabt kusurlarıyla nitelenebilecek

râviler hakkında kullanmıştır. Örneğin mutâbaatı bulunmayan hadisler aktaran Attâf b. Halid (ö. 179/795) hakkında “Nafi’den mutâbaatı olmayan hadisler aktarsa da sâlihu’l-hadis’tir.” (Moğultay b. Kılıç, 1422, s. 3/112) demektedir. Başka bir değerlendirmesinde de Attâf’ın zayıf olmakla birlikte hadisçilerden bir kısmının ondan nakilde bulunduğunu söylemektedir. (Bezzâr, 1988, s. 14/362) Yine bir başka râvi için de “Kavî değildir, sâlihu’l-hadistir, bu hadisi ondan başka kimse aktarmadı, mutâbaatı bulunmamakta, onda teferrüt etti.” (Bezzâr, 1988, s. 10/25) değerlendirmesini yaparak zayıf olsa da terk derecesinde bulunmadığını hissettirmektedir. Bu örneklere ilaveten yalnızca sâlih ifadesinin kullanıldığı başka bir misal de bulunmaktadır. Buna göre bir yerde zayıf olarak nitelenen Ammâr b. Seyf (ö. 160/776) başka yerde sâlih ifadesiyle anılmıştır. (Moğultay b. Kılıç, 1422, s. 9/394) İbn Hacer buradaki sâlih ifadesini “...yani kişiliğinde” şeklinde açıklamıştır. (İbn Hacer, 1325/1907, s. 7/403) Bu bağlamda sâlih kavramının râvinin kişiliği ile alakalı kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

3.2.5. Leyyinu’l-hadis

Hem i’tibâr hem de terk edilmeyi gerektirecek oranda zayıf rivâyetleri olan kimseleri nitelemek üzere kullanılan bu lafzı (Aydınlı, 2009, s. 164-65) Bezzâr da لين الحديث جدا ve لين الحديث şeklinde kullanmaktadır. Onun, bu kavramlarla nitelediği isimlere baktığımızda rivâyetlerinin çoğunda hata bulunduğu ya da çokça hatalı rivayet aktardığına işaret etmektedir. Aynı şekilde bu lafızla nitelediği isimlerden bir kısmının muhaddisler tarafından terk edildiğine bir kısmının da terk edilmediğine de işaret etmektedir. Bezzâr’ın tenkit üslubu açısından bakıldığında bu lafzın kullanımında şâz kaldığına dikkat çekilmiştir. Bu iddiaya göre Bezzâr’ın üslup olarak ağır cerh ifadeleri kullanmaması leyyinu’l-hadis ifadesini metruk hatta hadis uyduran kimseler hakkında kullandığı şeklinde yorumlanmıştır. (Selâme, 1428, s. 4/536 (1319. mad.)) Ancak söz konusu lafzın kullanımına bakıldığında bu iddianın her zaman geçerli olmadığı görülmektedir. Birkaç örnek üzerinden söz konusu lafzın kullanımına daha yakından bakılabilir.

Cisr b. Ferkad (ö.?), Bezzâr’a göre leyyinu’l-hadis olup ilim ehli ondan nakilde bulunmuştur. (Bezzâr, 1988, s. 9/43) Başka bir râvi de İbrahim b. Yezid (ö. 151/768) olup aynı şekilde ona göre leyyinü’l-hadis bir kimsedir. Yine İbrahim; Süfyan es-Sevrî ve başkalarının rivâyette bulunduğu bir kimse olup teferrüt etmediği hadisleri yazılan bir kişidir. (Bezzâr, 1988, s. 12/246) Bezzâr’ın bu tercihi karşın İbrahim genel olarak terk edilmiş bir râvidir. (İbn Adî, 1985, s. 1/368; Zehebî, t.y.-b, s. 1/75) Yine Haram b. Osman (ö. 149/766) isimli râvi hakkında “leyyinu’l-

hadis'tir, çokça münker rivayetler aktardığı için ilim ehli ondan nakilde bulunmamıştır.” (Bezzâr, 1988, s. 4/117) ifadesini kullanmaktadır. Bu örnekler, leyyinu'l-hadis ifadesinin hem metruk hem de metruk olmayan zayıf kimseler hakkında kullanıldığını göstermektedir.

3.2.6. Daifu'l-hadis

Bu ifade hem ضعيف الحديث جدا hem de ضعيف الحديث şeklinde kullanılmış olup râvinin zayıflığına işaret etmektedir. Bezzâr, söz konusu lafızla nitelediği bazı kimseleri aynı zamanda hadisi yazılabilir kimseler olarak da görmektedir. Örneğin Şuayb b. Beyân hakkında “Daifu'l-hadis'tir, teferrüt etmediği rivâyetler yazılır.” (Bezzâr, 1988, s. 13/473) demektedir. Yine aynı şekilde Abdullah b. Muharrer'i (ö.?) de “Daifu'l-hadis cidden, başkasının yanında olmayan hadisleri yazılır.” (Bezzâr, 1988, s. 13/478) ifadesiyle değerlendirmektedir. Bezzâr'ın daifu'l-hadis terkinde, hatanın ya da hata isnadının çokluğuna göre hareket ettiğini işaret eden tutumu da bulunmaktadır. Örneğin Eş'as b. Saîd es-Semmân (ö.?) için “Rivâyetlerindeki hatanın çokluğu sebebiyle daifu'l-hadistir.” (Bezzâr, 1988, s. 15/269) demektedir. Aynı şekilde ilim ehline daifu'l-hadis olarak nitelenen râvinin de münker rivâyetlerinin çok olduğuna işaret etmektedir. (Bezzâr, 1988, s. 12/33) Son olarak hadiste zayıf olarak nitelediği Eş'as, bu nitelemeyi hatalarının çok olmasından dolayı hak etmektedir. (Bezzâr, 1988, s. 15/269) Buraya kadarki değerlendirmelere ilaveten münker rivâyetleri bulunan Ömer b. Kays'ı (ö. 160/776) da “...metrûka benziyor” demek suretiyle tenkit ettiği vurgulanmalıdır. (İbn Hacer, 1325/1907, s. 7/493) Şu durumda daifu'l-hadis ve terkihi olan lafızların rivâyetleri itibar için alınması uygun olanlar ile terk edilmeyi hak eden kimseler hakkında kullanıldığı ifade edilebilir.

Netice itibariyle Bezzâr'ın değerlendirme lafızlarının yalın ya da birkaç farklı lafızdan oluştuğu öncelikle ifade edilebilir. Söz konusu tenkit lafızlarının bir kısmının delaleti açık iken diğer kısmında bağlamı ve terkihi dikkate alınarak hangi amaçla kullanıldığı ortaya konulabilir niteliktedir. Başka bir ifadeyle Bezzâr'ın bazı değerlendirme lafızlarının karine ile farklı amaçlar için kullanıldığı dikkate alınmalıdır.

3.3. Bezzâr'ın Değerlendirmeleri Işığında Münekkitler Arasındaki Konumu

Bezzâr'ın değerlendirmelerinde birkaç husus ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki bazı râvilerin kısıtlı bir tenkide tabi tutulmasıdır. Başka bir ifadeyle incelediği nakil üzerinden bir değerlendirme yapması ancak râvi hakkında genel bir kanaat dile getirmemesidir. Bu duruma Eyyub b. Utbe (ö. 170/776) örnek olarak

gösterilebilir. Bezzâr birçok kez ona atıf yapmasına (Bezzâr, 1988, s. 11/211, 13/486, 15/213, 214) rağmen bunlardan hiçbirinde Eyyub'un sarîh bir şekilde tevsik ya da tazifine dair herhangi bir ifade kullanmamıştır. Bunlardan birinde Eyyub'un hata yapma ihtimaline işaret etmesi kısmî sarîh bir cerh ifadesi olarak telakki edilebilir. (Bezzâr, 1988, s. 15/214) Hâlbuki bu râvi, başka kimseler tarafından leyse bi'l-kavî, zayıf, muztaribu'l-hadis gibi hadis rivâyet ehliyetini niteleyen kesin ifadelerle tenkit edilmiştir. (İbn Ebî Hâtîm, t.y., s. 2/253; İbn Adî, 1985, s. 2/10-11) Bezzâr, râviler hakkında kanaat oluşacak şekilde tevsike ya da cerhe dair, doğrudan kişinin rivâyet ehliyetini tanımlayan lafızlar da kullanmaktadır. Bunlara daha önce ifade edilen sika, leyse bi'l-kavî, daifu'l-hadis gibi tenkit lafızları örnek olarak gösterilebilir.

Yukarıda dikkat çekilen hususlar, Bezzâr'ın diğer münekkitlerle mukayesesinde kısıtlayıcı bir etkiye sahiptir. Başka bir ifadeyle değerlendirmelerinde yer yer kapalılıklar bulunması ya da hükmün net bir şekilde ortaya konulamaması gibi hususlar Bezzâr'ın diğer münekkitlerle mukayesesini zorlaştırmaktadır. Burada arzu edilen mukayese Bezzâr'ın diğer münekkitler karşısında konumlandığı yerin tespitine yöneliktir. Bu mukayeselerde özellikle diğer münekkitlere muvafakat gösterdiği ya da şâz kalacak derecede ayrı düştüğü örnekler temel başlıklarımız altında olacaktır. Böyle bir mukayese bir açıdan ricâl tenkidinde ictihad, bilgi birikiminin tenkide etkisi gibi müstakil unsurlara ışık tutmaktadır. Bununla birlikte başka bir açıdan da zaman, zemin ve şartların benzeşme ya da ayrışma durumu fark etmeksizin ricâl tenkit ameliyesinin muvafakat veya muhalefet oranına dair fotoğraf sunacaktır.

Kapsamlı ricâl tenkit çalışmalarında mukayese için net bir sayı ortaya koymak oldukça zordur. Bu problemin temelinde ricâl tenkit lafızlarının öznelliği, dolayısıyla delaletinin tayini, herhangi bir kimsenin münekkit kabul edilip-edilmemesi, herhangi bir râvi hakkında özellikle aynı münekkitlere ait değerlendirme sayısı ve bunların tespiti yer almaktadır. Son olarak söz konusu mukayesede kimlerin esas alınacağı da sayısal veri için önemli bir husustur. Bu çalışmada herhangi bir râvi hakkında Bezzâr'ın muvafakatı veya şâz kalma durumu münekkitlerin genel kanaati esas alınarak ortaya konulmaya gayret edilmiştir. Burada söz konusu münekkitlerin sayısal çokluğu ya da tenkitte otorite olmaları tercih sebeplerimiz arasında yer almaktadır.

Çalışmamızın bu kısmında iki hususa ayrıca vurgu yapmalıyız. Bunlardan ilkinde göre Bezzâr'ın diğer münekkitler karşısında muvafakat/şâz kalması hakkında tespit edilen râvi sayısı 320 civarındadır. Bunların yaklaşık %70'inde diğer münekkitlere muvafakat etme, geri

kalanında ise şaz kalma durumu söz konusudur. Bu durum, öncelikle ricâl tenkit uygulamalarının genel olarak tutarlılığına/benzeşmesine işaret etmektedir. Dikkat çekilecek ikinci husus; yapılan değerlendirmelerin bir kısmında diğer münekkitlerden ayrı kalmanın çeşitli sebeplerle ilişkili olmasıdır. Bunlara “herhangi bir münekkidin ilmî sahadaki ictihadı, araştırma ve incelemelerinde başka münekkitlere göre avantaj ya da dezavantaj sahibi olması, elde ettiği bilgi/bulgu’yu işlemedeki yöntemi, hoca/talebe ilişkisi ile rihlelerde bulunma gibi ilmî bağlantılarının farklılıkları” gibi hususlar örnek olarak gösterilebilir.

Bu başlık altında Bezzâr’ın yaptığı tenkitlerde dengeli mi yoksa aşırı sert veya hoşgörülü mü hareket ettiği de incelenmelidir. Başka bir ifadeyle acaba o, tesahül-teşeddüt çizgisinde hangi noktada bulunmaktadır. Bu konu hakkında kullanım yoğunluğu açısından ön plana çıkan leyse bi'l-kavî/lem yekün bi'l-kavî ile leyyinü'l-hadis/leyyin ifadeleri üzerinden analizler yapılabilir.

Leyse bi'l-kavî/lem yekün bi'l-kavî ifadesi ile değerlendirilen râvilerden bir kısmı diğer münekkitlerce metruk; başka bir kısmı da sika kimseler olarak nitelendirilmiştir. Bu duruma Hüsâm b. Misak b. Zâlim b. Şeytân (ö.?) (Bezzâr, 1988, s. 1/73; Moğultay b. Kılıç, 1422, s. 4/51), Sirrî b. İsmail (ö. 143/760) (Zehebî, t.y.-a, s. 1/253) ve Attâf b. Hâlid b. Abdullah (ö.?) (Bezzâr, 1988, s. 1/204, 5/415, 14/362; Zehebî, t.y.-b, s. 3/69) örnek olarak gösterilebilir. Leyyinü'l-hadis/leyyin lafzına baktığımızda 25 kullanımın olduğu, bunlardan Ebû Hâtim’in meçhul (Bezzâr, 1988, s. 12/284; İbn Ebî Hâtim, t.y., s. 9/179) olarak nitelediği Yahyâ b. Ebi Atâ (ö.?) hariç diğerlerinin münekkitlerce metruk olarak değerlendirilen kimseler hakkında kullanıldığı görülmektedir. Bu durum her ne kadar ilk olarak Bezzâr’ın mütesâhil bir kimse olabileceğini zihinlere getirmekteyse de ağır cerh ifadeleri kullanmadığına dair yaklaşımı da destekler mahiyettedir.

Yukarıda yapılan değerlendirmeler Bezzâr’ın teşeddüt-tesahül noktasında bulunduğu pozisyonu şaz kaldığı örnekler üzerinden tayin etmenin zor olduğunu göstermektedir. Çünkü o, bazen diğer münekkitlerin sika dediği kimseler hakkında Abdurrahman b. Servan (ö. 120/737) örneğinde olduğu üzere leyse bi'l-kavî derken bazen de kendisinin sika dediği kimseler diğer münekkitler tarafından tazif edilmişlerdir. Bu duruma da Minhal b. Halife (ö.?) ve Süfyan b. Hüseyin b. el-Hasan (ö.?) örnek olarak gösterilebilir. (Bezzâr, 1988, s. 5/381; E.-F. Ş. A. b. A. b. M. el-Askalânî İbn Hacer, 1325/1907, s. 10/319) Şimdi örnekler üzerinden Bezzâr’ın ricâl tenkidi yaparken diğer münekkitlerden nasıl ayrıldığına dair detaylı analizler gerçekleştireceğiz.

3.4. Bezzâr'ın Şâz Kaldığı Değerlendirmeleri: Münekkitlerden Nasıl Ayrılıyor?

Genel kanaatten ayrılma anlamına gelen şâz ifadesi bu çalışmada; herhangi bir münekkidin ortaya koyduğu değerlendirmelerle diğer münekkitlerden ayrı kalması anlamında kullanılmıştır. Bezzâr'ın değerlendirmeleri diğer münekkitlerin değerlendirmeleriyle kıyaslandığında şu şekilde karşıtlıklar tespit edilmiştir: zayıf-metruk, meçhul-maruf, zayıf-hüccet, zayıf-sika, sika-metruk, zayıf-yalancı. Başka bir ifadeyle Bezzâr'ın zabt kusuruna işaret ettiği râvinin diğer münekkitler tarafından yalancı ya da aşırı zayıf sayılması ya da onun tevsik edip de başkaları tarafından aksine görüşlerle değerlendirilen isimler ve buna benzer bulgular bu başlık altında incelenecektir.

İbrahim b. Yezîd el-Hûzî el-Mekkî el-Kuraşî (ö. 150/767), Bezzâr'ın birden çok yerde atıfta bulunduğu isimdir. Kısaca onun değerlendirmeleri şu şekildedir: Kuvvetli bir kimse değildir, ondan Süfyân es-Sevrî ve birçok kimse rivâyette bulunmuştur. (Bezzâr, 1988, s. 1/285) Başka bir değerlendirmesinde de o, leyyinu'l-hadistir, teferrüt ettiği rivayetleri yazılır. İçlerinde Sevrî ve başkalarının olduğu kimseler ondan nakilde bulunmuşlardır (Bezzâr, 1988, s. 12/246) demektedir. Her ne kadar bu iki değerlendirmede yalnızca Süfyân'ın ismi açık bir şekilde ifade edilse de onun bu ifadeleri, İbrahim'in adalet sıfatı ile ilgili herhangi bir probleminin bulunmadığını ayrıca reddini gerektirecek derecede hatalarının da söz konusu olmadığını göstermektedir. Ancak diğer münekkitler genel olarak İbrahim'in terk edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Bunlar arasında Yahyâ el-Kattân, İbn Hanbel, Ali b. el-Medinî, İbn Maîn ve Zehebî'yi zikredebiliriz. (İbn Ebî Hâtim, t.y., s. 2/146-147; Zehebî, t.y.-a, s. 1/30)

Burada zikredilen isimlerin gayr-ı müfesser şekilde terk kararını, başka münekkitler açıklamalarıyla anlamlı hale getirmektedir. Örneğin İbn Hibbân, İbrahim'in aşırı münker rivâyet aktarmasında onun bilinçli davrandığına dair kanaat taşımaya yakındır. (İbn Hibbân, 1420, s. 1/95) Başka bir değerlendirmede de onun yalancılıkla itham edildiği dile getirilmektedir. (İbn Hacer, 1325/1907, s. 1/180) Şayet bu konuda, itham sahibi olarak İbn Hibbân kastedilmiş ise bunun hatalı olma ihtimali bulunmaktadır. Çünkü İbn Hibbân, onun yalancılığından ziyade kasıtlı bir şekilde aşırı münker rivâyette bulunma ihtimalinden bahsetmektedir. Şu durumda Bezzâr ile İbn Hibbân'ın görüşleri "hatalı rivâyetin reddi" noktasında kesişmektedir. Bu durumu şu şekilde anlayabiliriz: Bezzâr, İbrahim'in sınırlı sayıda değerlendirmesinin illetini koymakta ve başka herhangi bir münekkitten onun hakkında değerlendirme aktarmamaktadır.

Başka bir ifadeyle onun rivâyetinin münker olarak değerlendirdiğini dile getirmemektedir. İbn Hibbân ise İbrahim'in pek çok rivâyetinden haberdardır. Aynı şekilde; İbn Hanbel, Yahyâ el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14), Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797) ve İbn Maîn'in değerlendirmelerine atıfları İbrahim hakkında daha net kanaat sahibi olmasına olanak sağlamaktadır. (Söz konusu atıflar için bk. İbn Hibbân, 1420, s. 1/95-97) Netice itibarıyla İbrahim hakkında müfesser bir yalancılık iddiasının olmaması zabtı ile ilgili muhtemel noksanlığın bulunma ihtimalini gündeme getirmektedir. Hal böyle olunca onu terk eden kimselerin; terk edilmesini gerektirecek yeterli sayıda hatası olduğuna kanaat getirdikleri bununla birlikte Bezzâr'ın ise başkalarının ondan rivâyetini de dikkate alarak aksini düşündüğü, böylelikle İbrahim'i tazif ettiği varsayılabilir bir çıkarımdır.

Bezzâr'ın diğer münekkitler karşısında şâz kalma örneklerinden bazıları da râvinin meçhul sayılıp sayılmaması ile ilgilidir. Analiz edilecek örneğe geçmeden önce Bezzâr'ın meçhul kavramına dair yaklaşımına yakından bakmak faydalıdır. O, tek râvisi olan kimseleri nesebi bilinse de meçhul saymıştır. Bu duruma tek râvisi, oğlu olan Harb b. Vahşî (ö.?) isimli kişi örnek olarak gösterilebilir. (Bezzâr, 1988, s. 1/161) Başka bir örnekte de "Nesebi maruf olsa da nakilde maruf değildir." diyerek hadis rivâyetinde tanınmayan kimseyi maruf değildir demek suretiyle meçhul bir kimse şeklinde değerlendirdiğini ihsas ettirmektedir. (Bezzâr, 1988, s. 10/19)

Esmâ b. el-Hakem (ö.?): Bezzâr'a göre yalnızca Ali b. Rabîa'nın (ö.?) rivâyette bulunduğu bir kimse olup bu sebeple meçhul bir kişidir. (Bezzâr, 1988, s. 1/64) Esmâ; İclî (ö. 261/875), İbn Hibbân tarafından doğrudan tevsik edilmiş, İbn Hacer'se onu, sadûk ifadesiyle değerlendirmiştir. (İbn Hacer, 1406, s. 105; İbn Hibbân, 1319/1973, s. 4/59; İclî, t.y., s. 1/223) İbn Hacer'in bu yaklaşımında muhtemelen İbn Hibbân'ın, Esmâ'yı *es-Sikât*'ına almakla birlikte hata ettiğine dair değerlendirmesinin etkisi olsa gerektir. Musa b. Harun, doğrudan onun meçhul olmadığını çünkü Ali b. Rabîa ile Rûkeyn b. er-Rabî' (ö.?) isimli râvilerin ondan rivâyette bulunduğunu ifade ederek (İbn Hacer, 1406, s. 1/268) sanki Bezzâr'a cevap vermektedir. Aynı şekilde günümüz eserlerinden *Tahrir'u-Takrib* yazarları da İbn Hacer'in görüşünü reddederek Esmâ'nın meçhul olduğunu, çünkü Rûkeyn'in klasik kitaplardan ne biyografi kitaplarında ne de başka bir hadiste zikredildiğini görmediklerini ifade etmişlerdir. (Şuayb el-Arnaût & Beşşâr Avvâd Ma'ruf, 1997, s. 1/127) İbn Adî; Esmâ'nın başka hadisleri olabileceğini dile getirirken, Zehebî zikretmiş olduğu hadisin dışında rivâyeti

bulunmadığını iddia etmektedir. (İbn Adî, 1985, s. 2/143; Zehebî, t.y.-b, s. 1/256) İncelemelerimiz neticesinde elde ettiğimiz bulgular Esmâ'nın meçhul sayılması gerekçesinin doğru olmadığını göstermektedir. Her ne kadar biyografî kitaplarında Rukeyn hakkında bir başlık tespit edilemese de onun, Esmâ'dan rivâyeti olduğu görülmektedir. (San'ânî, 1403, s. 1/434) Bu naklin dışında Ali b. er-Rabîa'nın da farklı bir hadis aktardığı (Nesâî, 1421, s. 9/159) dolayısıyla Esmâ'nın iki farklı rivâyeti bulunduğu görülmektedir.

Bu örnekteki cehalet değerlendirmesine günümüzden geriye doğru gittiğimizde İbn Hacer'e yönelik eleştirinin yersiz olduğu, İbn Hacer'in de İclî ve İbn Hibbân gibi isimleri esas alarak bir kanaate vardığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Bezzâr'ın tek bir rivâyet ve tek bir râvi bulunması gerekçesiyle Esmâ'yı meçhul sayması münekkitlerin geneli açısından şâz kaldığını göstermektedir.

Minhal b. Halîfe isimli râvi, Bezzâr tarafından sika denilmek suretiyle tevsik edilmiştir. Ayrıca başka bir değerlendirmesinde Minhâl'in meşhur olduğunu ifade etmektedir. (Bezzâr, 1988, s. 11/370, 13/322) Yine onun, Minhâl'i teferrüdüne rağmen ta'dil etmesi de değerlendirmeleri arasındadır. (Bezzâr, 1988, s. 13/322, 14/260) Buna mukabil diğer münekkitlerin söz konusu râviyi tazif ettikleri görülmektedir. Bu tazif; *ضعيف الحديث, صالح يكتب حديثه, لا يجوز الإحتجاج به, ليس جائز الحديث* gibi ifadelerle dile getirilmektedir. (İbn Ebî Hâtim, t.y., s. 8/357; İbn Hacer, 1406, s. 547, 1325/1907, s. 10/318, 319; İbn Hibbân, 1420, s. 2/389; İbn Maîn, t.y., s. 3/577; İbn Şâhîn, 1409, s. 176) Genel itibariyle bu değerlendirme lafızlarının, kişinin terkinin gerektirecek şekilde bir tazif anlamı taşımadığı hissedilmektedir. Hatta Ebû Hâtim ve Ebû Dâvûd (ö. 275/889)'un *صالح يكتب حديثه, جائز الحديث* şeklindeki değerlendirmeleri Minhâl'in hadisi itibar için dikkate alınacak kimselerden olduğunu göstermektedir. Şu durumda söz konusu râvinin teferrüdü de dikkate alındığında Bezzâr'ın ilgili râviyi tevsik ederken tesâhülle hareket ettiği, dolayısıyla diğer münekkitlerden ayrı düştüğü anlaşılmaktadır.

Bezzâr'ın diğer münekkitlerin değerlendirmeleri karşısında şâz kaldığı başka bir durum ise herhangi bir râvinin zayıf mı metruk mu sayılmasındaki ihtilaftır. Bu duruma örnek olarak Sîrî b. İsmail zikredilebilir. Bu râvi, Bezzâr'a göre zayıf olup kendisinden Zührî vb. gibi ilim ehlinin rivâyette bulunduğu bir isimdir. (Bezzâr, 1988, s. 1/139, 5/325, 326) Buna karşın özellikle ikinci asır âlimlerinden Yahyâ el-Kattân onun yalan söylediğine işaret etmekte, İbnü'l-Mübârek de tavsiyede bulunurken hadisi yazılmaması gereken üç kişi arasında onu da

zikretmektedir. (Buhârî, t.y., s. 4/176; İbn Hibbân, 1420, s. 1/451) Buna ilaveten İbn Maîn, Nesâî (ö. 303/915), İbn Hacer açık bir şekilde Sırrî'nin terkine işaret etmektedir. (İbn Adî, 1985, s. 4/537; İbn Hacer, 1406, s. 230; İbn Maîn, t.y., s. 3/522) İbn Hanbel ve Zehebî'nin de söz konusu râvinin kısmen terk edilmesi ya da başka görüş dile getirmeksizin terk edildiğine işaret etmeleri de bu konuda dikkat çekmektedir. (İbn Ebî Hâtim, t.y., s. 4/283; Zehebî, 1992, s. 1/427) Bezzâr'ın adı geçen râvi hakkındaki değerlendirmesi temelde Zührî ve başkalarının ondan rivayette bulunmasına dayanmaktadır. Ancak özellikle İbn Hanbel'in, insanlar onun hadisini terk etti (İbn Ebî Hâtim, t.y., s. 4/283) şeklindeki değerlendirmesi bir üst nesilde Yahyâ el-Kattân ve İbnü'l-Mübârek gibi isimlerin kanaatlerinin daha baskın olduğunu göstermektedir. Meseleye bu zaviyeden bakıldığında Bezzâr'ın, özelde Sırrî genelde de diğer râviler hakkındaki cerh-ta'dîl birikiminden ne oranda faydalandığı sorusu akıllara gelmektedir. Sırrî örneği bu soruya olumlu bir cevap verilmesinin önüne geçmektedir.

Bu başlık altında zikredilen örnekler; rihle, hoca-talebenin fizikî birlikteliği neticesinde ilmî tevârüs ya da uzaktan da olsa soru sorma vesilesiyle iletişim halinde gelişen ricâl tenkit ilminde yer yer bu iletişim ağının dışında kalındığını dolayısıyla üretilen bilgiden mahrum olduğunu göstermektedir. Bezzâr özelinde bahsetmek gerekirse onun, diğer münekkitlerin değerlendirmeleri karşısında şâz kalmasının arka planında ricâl tenkidin ictihâdilik boyutu, ricâl tenkit birikiminden tam olarak istifade edememe, kısıtlı rivâyetler üzerinden hüküm verme gibi hususlar yatmaktadır.

4. SONUÇ

Hicrî üçüncü asrın önemli muhaddislerinden olan Bezzâr, ricâl tenkit ilminin gelişim tarihinde etkili bir dönem ve coğrafyada yaşamasına rağmen cerh-ta'dîl ilminde öne çıkan münekkitler arasında yer almamaktadır. Nitekim Bezzâr'ın biyografisinde ilelü'l-hadis alanıyla ilgilendiğine temas edilirken ricâl münekkitliğine herhangi bir vurgu yapılmamaktadır. Hatta çok az da olsa *Mizânu'l-i'tidâl* adlı eserinde Bezzâr'ın ricâl tenkit değerlendirmelerine yer veren Zehebî de biyografi eserlerinde onun ricâl tenkidiyle meşgul olduğuna dair bir ifade kullanmamaktadır. Yine o, ilk olarak hicrî sekizinci asırda münekkit listesine dâhil edilmiştir. Bu döneme ait listelerin daha geniş bir kapsama sahip olması Bezzâr'ın bu listelerde yer bulmasını sağlamış olmalıdır. Bezzâr'ın birincil düzey münekkitler arasında değerlendirilmediğine işaret eden bir diğer husus, görüşlerine mütekaddim dönemde oldukça nadiren atıfta bulunulmasıdır. Bunda görüşlerinin yer aldığı eserlerinin

yazım usulünün etkili olduğu düşünölmektedir. Zira dijital hadis tarama programları kullanılmadan *el-Müsned*'inde bir râviyle ilgili değerlendirmesini bulmak için uzun vakit alan kapsamlı araştırma yapılması gerekmektedir. Ona ilk defa kısmen de olsa yoğun atıflar hicrî sekizinci asrın ortalarında yapılmıştır. *İkmâl*'de Bezzâr'a yönelik yoğun atıfta bulunulmasının temel nedeni, eserin adından da anlaşılacağı üzere, Moğultay'ın bu çalışmayı Mizzî'nin eserini ikmal etmek amacıyla telif etmesi etkili olmuştur. Söz konusu eserde müellifin alıntıda bulunduğu kaynağın adını zikretme usulü, Bezzâr'ın hangi eser ve eserlerinde ricâl değerlendirmelerini kaydettiğini öğrenme imkânı sunmuştur. Bu bağlamda *el-Müsned*'inin dışında *es-Sünen*'inde de cerh-ta'dillerine yer verdiği sonucuna ulaşılmıştır. *Cüz' fi ma'rifeti men yütrekü hadîşühü ev yukbel* adlı risâlesinin, esere yapılan atıflar dikkate alınarak sika ve zayıf râvilere yer veren bir çalışma olmadığı kanaatine varılmıştır. Bezzâr'ın ricâl tenkidini kimlerden öğrendiği noktasında kullanılabilir temel bulgulara ulaşılmamıştır. Bezzâr'ın ricâl tenkidıyla ilgilenen hocaları arasında Muhammed b. Müsennâ, Fellâs, İbnü'l-Cüneyd ve Buhârî tespit edilmiştir. Ancak temel verilerin olmaması nedeniyle, Bezzâr ile anılan münekkitlerden ricâl tenkidini öğrendiğini güçlü bir ihtimal olarak ifade etmenin mümkün olmadığı vurgulanmıştır.

Bir illel âlimi olarak Bezzâr, senet ve metin hakkında derin bir malumata sahiptir. Bu yönü eserinde yapmış olduğu değerlendirmelerden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte eserinin hacmine karşın az sayıda ricâl tenkit faaliyetinde bulunduğu da ifade edilmelidir. Söz konusu tenkitlerinde ağır bir dil kullanmadığı, haklarında kanaat dile getirdiği râvilerin çoğunluğunun sika geri kalanının ise az ya da çok zayıflık bulunan zayıf kimselerden oluştuğu görölmektedir.

Ricâl tenkit değerlendirmelerinin aktarılması konusunda Bezzâr'ın ciddi bir yerinin olmadığı ifade edilmelidir. Başka bir ifadeyle o, kendisinden önceki münekkitlerin değerlendirmelerine eserinde nadiren yer vermiştir. Bununla birlikte bir râvinin, konumuna işaret etmek üzere ondan nakilde bulunan önemli isimlere de açık veya kapalı bir şekilde işaret etmektedir.

Bezzâr'ın tenkit lafızları iki yönlü incelenmiştir. Bu konuda onun sınırlı sayıda lafza sahip olduğu ancak bu lafızları kullanırken çeşitli terkipler yaparak çoğu zaman râvinin durumunu ortaya koyacak derecede bir ifade tercih ettiği görölmektedir. Dolayısıyla Bezzâr'a göre bir râvinin durumu ya da ona isnad edilen bir tenkit lafzının manası öncelikle bu terkip üzerinden anlaşılmaya çalışılmalıdır.

Ricâl tenkidi, bir açıdan ilmî bir sistem/çevrenin parçası olarak icra edilirken başka bir açıdan münekkitlere ictihat fırsatı vermesi sebebiyle özgünlük alanı olan bir faaliyettir. Dolayısıyla herhangi bir münekkidin değerlendirmelerinde diğer münekkitlerle kesiştiği noktalar olacağı gibi onlardan ayrı düştüğü durumlar da bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Bezzâr'ın genel bir muvafakata sahip olduğu ancak %30 civarında da diğer münekkitlerden ayrı düştüğü yani şaz kalma durumu söz konusudur. Bu durum, her ne kadar Bezzâr'ın erken dönem münekkitleri arasında zikredilmesini sağlamasa da ricâl tenkid kimliğine sahip olduğuna dair muahhar dönem kanaatlerinin isabetli olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Abbâdî, Ziyâd Selîm. Menhecü't-ta'lîl inde'l-imâm el-Bezzâr fi Müsnedihi el-Baḥrû'z-zehḥâr. Ürdün: Câmi'âtü'l-Yermûk, Doktora Tezi, 2005.
- A'zamî, M. Mustafa. "Buhârî, Muhammed b. İsmâil". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 6/368-372. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ahmed Ali, Amr. el-Ehâdisu'l-mu'allele bi'l-irsâl fi Müsnedi'l-Bezzâr. el-Câmi'âtü'l-İrâkiyye, 2023.
- Ahmed Kâmil b. Câmilîn. Mevâridü'l-hâfız Muḡultây fi kitâbihi İkmâli Tehzîbi'l-Kemâl min mücelledi'l-evvel ile'l-mücelledi's-sâdis. Suudi Arabistan: Câmi'âtü'l-Melik Su'ûd, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Akpınar, Ömer Faruk. Rivâyet Asrında İlet Bezzâr Örneği. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.
- Aşikkutlu, Emin. "Cerh ve Ta'dîl". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 7/349-401. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Aydınlı, A. (2009). Hadis İstılahları Sözlüğü. İFAV.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Hatîb. Târîḫü Bağdâd. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'-İslamiyye, 1422.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Basrî. Müsnedü'l-Bezzâr. nşr. Mahfûzu'r-Rahman Zeynullah, Âdil b. Sa'd, Sabri Abdülhâlık eş-Şâfiî. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988.

- Buhârî, Ebû Abdillâh b. Muhammed b. İsmâîl el-Cu'fî. Kitâbü Târîhi'l-kebîr. 9 Cilt, ts.
- Cûzcânî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb b. İshâk es-Sa'dî. Aḥvâlü'r-ricâl. nşr. Abdülalîm Abdülazîz Bestevî. Faysalabad: Hadîs Akademisi, 1431.
- Ebû Nu'aym el-İsfahânî, Ahmed. Kitâbü Târîhi İşbahân (Zikru aḥbâri İşbahân). nşr. Seyyid Kesrevî Hasan. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410.
- Ebû Nu'aym el-İsfahânî, Ahmed. Ma'fîretü's-şahâbe. nşr. Âdil b. Yûsuf. 7 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1419.
- Ebû's-Şeyh el-İsfahânî, Ebû Muhammed Abdullah. Ṭabakâtü'l-muḥaddisîn bi İşbahân ve'l-vâridîne aleyhâ. nşr. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî. 4 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1412.
- Hatemleh, Thamer. "Ebû Hâtîm er-Râzî ve Mustalahâtuhu el-Ḥâşşa fi İlmi'l-Cerḥ". Ekev Akademi Dergisi 61 (2015), 171-210.
- Irâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm. Şerḥu't-Tebşîra ve't-tezkire. nşr. Abdüllatif Hemîm, Mâhir Yasin Fahl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcanî. el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdürrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. el-Cerḥ ve't-ta'dîl. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî. Takrîbu't-Tehzîb. nşr. Muhammed Avvâme. Suriye: Dâru'r-Reşid, 1406.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî. Tehzîbu't-Tehzîb. Haydarabad: Dâiratü'l-Maârifî'n-Nizâmiyyeti, 1. Basım, 1325/1907.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî. Lisânü'l-Mîzân. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 1423.
- İbn Halfûn, Ebû Bekr (Ebû Abdillâh) Muhammed. el-Mu'lim bi şüyûhi'l-Buḥârî ve Müslim. nşr. Ebû Abdürrahman Âdil b. Sa'd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm et-Temîmî el-Büstî Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. Kitâbu's-Sikât. nşr. Muhammed b. Abdülmuîd Hân. 10 Cilt. Haydarabad: Dâru'l-Ma'ârifî'l-Osmaniyye, 1. Basım, 1319/1973.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm et-Temîmî el-Büstî Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muḥaddîşîn. nşr. Hamdî Abdülmecid es-Silefî. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Sumeyi', 1420.
- İbn Maîn, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî. Târîḫü Yahyâ b. Maîn. nşr. Ahmed Muhammed Nûr Seyf. Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî, ts.
- İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî. Kitâbü Târîḫi esmâi'd-ḍu'afâ ve'l-metrûkîn. nşr. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaskarî, 1409.
- İclî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Sâlih. Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilm ve'l-ḥadîş ve mine' ḍ-ḍu'afâ ve zikri mezâhibihim ve aḥbârihim. nşr. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. 2 Cilt. Kahire: Matba'atü'l-Medenî, ts.
- Kandemir, M. Yaşar. "Hâfiz". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 15/78-80. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Karadeniz, Hatice. "İstılahlaşma Sürecinde Münker Hadis Kavramı". Hadis ve Siyer Araştırmaları 3/2 (2017).
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdullah Alâuddin. İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl. nşr. Âdil b. Muhammed- Üsâme b. İbrahim. 12 Cilt. Kahire: el-Fârûk el-Hadîsiyye li't-Tıba'âti ve'n-Neşr, 1. Basım, 1422.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. es-Sünenü'l-kübra. nşr. Hasan Abdülmunim Şelebî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- Polat, Selahattin. "Cerh ve Ta'dîl'in Tenkidi". Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 3/2 (1985), 221-248.
- San'ânî, Ebu Bekr Abdürrezzak b. Hemmâm. el-Musannef. nşr. . Muhammed Mustafa el-Azamî. Beyrut: el-Meclisu'l-İlmî, 2. Basım, 1403.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed. "el-Mütekellimûn fi'r-ricâl". Erbe'u res'âil fi ulûmi'l-ḥadîş. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebü'l-Matbûati'l-İslamiyye, t.y.
- Selâme, Muhammed Halef. Lisânü'l-muḥaddîşîn. 5 Cilt, 1428.

- Şuayb el-Arnaût, Beşşâr Avvâd Ma'ruf. Tahrîru Takrîbü't-Tehzîb. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1997.
- Turhan, Halil İbrahim. Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk İki Asır. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd. eḍ-Ḍu'afâü'l-kebir. nşr. Abdülmü'tî Emin Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. "Zikru men yu'temedü kavlühu fi'l-cerh ve't-ta'dîl". Erbe'u res'âil fi ulûmi'l-ḥadîs. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebü'l-Matbûati'l-İslamiyye, t.y.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. el-Kâşif fi ma'rifeti men lehû rivayetün fi'l-kütübi's-sitte. nşr. Ahmed Muhammed Nemr Hatîb- Muhammed Avvâme. Cidde: Dâru'l-Kıbleti lis'Sekâfeti'l-İslâmiyye & Mevsû'âtu Ulûmi'l-Kur'an, 1992.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. el-Muğnî fi'ḍ-Ḍu'afâ. nşr. Nureddin Itr. 2 Cilt, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. Mîzânu'l-i'tidâl fi nakdî'r-ricâl. nşr. Ali Muhammed Bicâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. Siyeru a'lâmi'n-nübelâ. nşr. Şu'ayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. Târîḥu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. Zikru esmâ'i men tüküllime fihi ve hüve muveşşekun. nşr. Muḥammed Şekûr. Mektebetü'l-Menâr, 1406.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed. en-Nüket alâ Muḥaddimetü İbni's-Şalâh. nşr. Zeynülabidîn b. Muhammed. 3 Cilt. Riyad: Edvâü's-Selef, 1419.